

Ορεινά Τοπία Μνήμης: Σχεδιασμός προστασίας και ανάδειξης

E. Κωνσταντινίδου¹

¹ Αναπλ. Καθηγήτρια, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ

Περίληψη

Η έννοια της συλλογικής μνήμης, ως βασικό στοιχείο της ταυτότητας ενός λαού, συσχετίζεται τόσο με την κοινωνία όσο και με τους τόπους αναφοράς. Η υλική διάσταση του τοπίου, του φυσικού και δομημένου χώρου, αποτελεί το πεδίο προβολής της μνήμης, που αποκτά «εγκυρότητα» (εθνική, φυλετική κλπ.), χάρις στα άυλά στοιχεία τα οποία συγκροτούν την ταυτότητα του. Η παρούσα εργασία διερευνά τη σχέση της συλλογικής μνήμης με το τόπο, ως καθοριστικό παράγοντα της συγκρότησης του, αλλά και ως εργαλείο για το σχεδιασμό της προστασίας και ανάδειξης του. Ειδικότερα, δίδεται έμφαση στη συσχέτιση των όρων μνήμη και ιστορία, με το χωρικό υπόβαθρο ενός από τους σημαντικότερους τόπους ιστορικής μνήμης της Ελλάδος, το Σούλι. Με αφορμή την περίπτωση του Σουλίου, η εργασία επιχειρεί να αναδείξει σύγχρονες μεθοδολογικές προσεγγίσεις, αλλά και βασικές κατευθύνσεις στρατηγικών, οι οποίες μπορούν να συσχετιστούν με το σχεδιασμό της προστασίας, ανάδειξης, προβολής και προώθησης της ταυτότητας πολιτισμικών τοπίων – τοπίων μνήμης. Η ερευνητική προσέγγιση του Σουλίου, πέρα από το πρότυπο 'σχήμα' που μπορεί να προσφέρει για άλλες, ανάλογες περιοχές, διαθέτει επιπλέον μια πολιτική ιστορική μοναδικότητα. Μια ισχυρότατη πολιτισμική ταυτότητα που θα πρέπει να αναδειχθεί με όρους και προϋποθέσεις διατήρησης του κοινωνικοοικονομικού, φυσικού και πολιτιστικού υποβάθρου της περιοχής. Αλλά και όρους ενίσχυσης του 'χωρικού προνομίου' του τόπου, ως τόπος ιστορικής μνήμης, που θα πρέπει να αποκαλυφθεί εκ νέου και να αποδοθεί στα «κοινά», ενισχύοντας τη σύγχρονη ιστορία.

Mountainous Landscapes of Memory: Planning the Protection and Promotion

E. Konstantinidou¹

¹ Associate Professor, School of Architectural NTUA

Abstract

The concept of collective memory, as a key element for the formation of social identity, is associated with both society and places of reference. Therefore landscape, the natural as well as the built environment, may be described as the "field" for the projection of memory, acquiring its 'validity' in cultural or political terms, thanks to the intangible elements that constitute its identity. This paper will discuss ideas on the relationship of collective memory with the place, as a determining factor in its formation, but also as a tool for planning its protection and promotion. In particular, emphasis is given on the correlation of the terms memory and history, with the spatial background of one of the most important places of historical memory in Greece, Souli. On the occasion of the case of Souli, the paper attempts to highlight contemporary methodological approaches, as well as directions and strategies, related to the design of protection, reveal, and promotion of the identity of cultural - memory landscapes. Souli's research can offer a methodological approach for other, similar regions, and also has a political-historical uniqueness. A very strong cultural identity that should be highlighted in terms of preserving the socio-economic, natural, and cultural background of the region. But also, terms for unveiling the 'spatial privilege' of the place, as a place of historical memory.

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία διερευνά τη σχέση της συλλογικής μνήμης με το τόπο, ως καθοριστικό παράγοντα της συγκρότησης του, αλλά και ως εργαλείο για το σχεδιασμό της προστασίας και ανάδειξης του. Ειδικότερα, δίδεται έμφαση στη συσχέτιση των όρων μνήμη και ιστορία, με το χωρικό υπόβαθρο ενός από τους σημαντικότερους τόπους ιστορικής μνήμης της Ελλάδος, το Σούλι. Η περιοχή αναπτύσσεται στην κορυφή απόκρημνων υψωμάτων, εκατοντάδες μέτρα επάνω από την κοίτη του ποταμού Αχέροντα, και διαθέτει χαρακτηριστικά ισχυρότατης ιστορικής, πολιτισμικής και πολιτικής ταυτότητας, ενώ συγκροτεί ένα τοπίο σύμπλοκο, παγκόσμια μοναδικό.

Με αφορμή την περίπτωση του Σουλίου¹ η εργασία επιχειρεί να αναδείξει σύγχρονες μεθοδολογικές προσεγγίσεις, αλλά και βασικές κατευθύνσεις στρατηγικών, οι οποίες μπορούν να συσχετιστούν με το σχεδιασμό της προστασίας, ανάδειξης, προβολής και προώθησης της ταυτότητας πολιτισμικών τοπίων – τοπίων μνήμης.

2. Η έννοια της συλλογικής μνήμης

Ένας πρωταρχικός ορισμός, θεωρεί τη μνήμη ως «τη δυνατότητα ανάκλησης της παρελθούσης εμπειρίας στο πεδίο της συνείδησης» (Derouesne, 1990). Οι σύγχρονες αντιλήψεις εντάσσουν τη μνήμη ανάμεσα στις άλλες γνωστικές λειτουργίες, και την αντιπαραβάλλουν *με μία δεξαμενή στην οποία αποθηκεύονται καταστάσεις, γεγονότα, στάσεις* (Α. Μαντόγλου, 2005). Ο Halbwachs πρώτος εισήγαγε την έννοια της κοινωνικής (συλλογικής)² μνήμης, βασιζόμενος στην κοινωνική της διάσταση (M. Halbwachs, 1950). Η κοινωνική μνήμη είναι, θα λέγαμε, η μνήμη του συνόλου, το άθροισμα των αναμνήσεων που περνούν από γενιά σε γενιά μέσω των αφηγήσεων και των μαρτυριών, για σημαντικά γεγονότα που συνέβησαν στο παρελθόν. Μια διαδικασία ανάκλησης γεγονότων, εικόνων, εμπειριών, συναισθημάτων, αλλά και δημιουργίας νοημάτων.

Η ιστορική μνήμη συνδέεται συχνά με την περιγραφή κυρίαρχων αντιλήψεων στη συνείδηση μιας κοινωνίας, σχετικά με την ιστορική πορεία ενός τόπου ή μιας ομάδας. Είναι πάντα συλλογική, αφού αφορά το σύνολο και γίνεται ο συνδεδεμένος ιστός μιας κοινωνίας, συχνά το μέσο συγκρότησης και αυτοπροσδιορισμού της. Είναι ένας τρόπος αντιμετώπισης του παρελθόντος και ανταπόκρισης στις ανάγκες του παρόντος, εκμηδενίζοντας την απόσταση, όχι μόνο από χρονική άποψη, αλλά και από ιδεολογική, συναισθηματική και πρακτική (Εξερτζόγλου Χ., 2020).

Οι ιστορικοί χώροι, ως κατεξοχήν μνημονικοί τόποι, συντελούν μία συνεχώς μεταβαλλόμενη οπτική καταγραφή της ιστορικής μνήμης, συμπυκνώνουν και προσφέρουν υλική υπόσταση σε ένα βασικό κεντρικό αφήγημα. Η κυρίαρχη μνήμη της δημόσιας ιστορίας ενσωματώνεται στον τόπο και στα μνημεία του, ως υλικό τεκμήριο, ενώ ανακαλείται και κληροδοτείται μέσω του προφορικού ή γραπτού λόγου, μέσω συμβολικών μνημείων, αφηγήσεων και χωρικών αποτυπωμάτων.

Ένα κυρίαρχο ερώτημα αφορά τους μηχανισμούς και τους τρόπους καταγραφής της συλλογικής μνήμης, τα στοιχεία που την συγκροτούν και τους τρόπους έκφρασης. Στην κατεύθυνση αυτή επιχειρεί να συμβάλει η σύγχρονη χαρτογράφηση, που δίδει πλέον τη

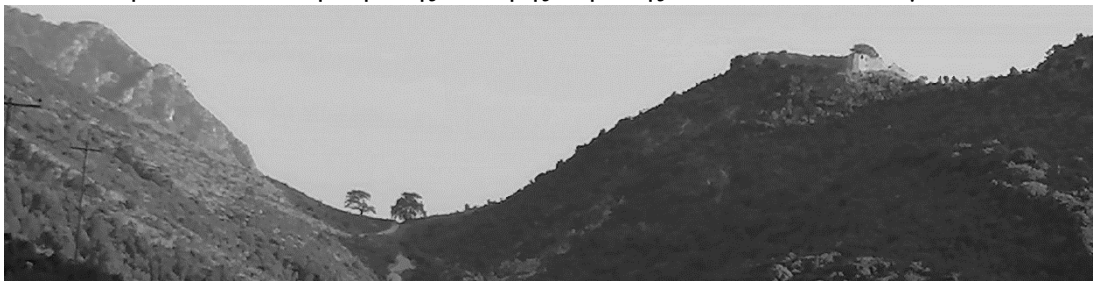
¹ Η εργασία βασίζεται στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος με θέμα «Διερεύνηση του ευρύτερου Ιστορικού χώρου Σουλίου: Ανάδειξη, προστασία και ανάπτυξη του πολιτισμικού και πολιτιστικού του τοπίου» (ΥΠΠΟΑ, Περιφέρεια Ηπείρου, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), με χρηματοδότηση της Περιφέρειας Ηπείρου και Επιστημονικά υλεθύβνη την αν. καθ. Ε. Κωνσταντινίδου.

² Οι κοινωνικοί επιστήμονες συχνά ταυτίζουν την έννοια της συλλογικής μνήμης με αυτή της κοινωνικής, άλλοι τις διαχωρίζουν, προσδίδοντας στην κοινωνική μνήμη μια πιο ευρεία σημασία που συμπεριλαμβάνει συλλογική, ατομική μνήμη και παράδοση

δυνατότητα «αποτύπωσης» των άυλων χαρακτηριστικών ενός τόπου, ως τεκμήρια της ιστορικής του μνήμης. Η μελέτη των άυλων και υλικών στοιχείων που συνιστούν την ταυτότητα ενός τόπου, αντανακλά τις σχέσεις που αναπτύσσει ο άνθρωπος με τον τόπο μέσα από ένα σύστημα ιδεών και πεποιθήσεων, μέσα από μνήμες κοινωνικών και πολιτισμικών δομών. Μνήμες που δεν αφορούν μόνο το παρελθόν και την κληρονομιά, αλλά συγκροτούν μια ζωντανή πραγματικότητα που εξελίσσεται, μεταμορφώνεται, εμπλουτίζεται και περνά στις επόμενες γενιές.

3. Η περίπτωση του Σουλίου

Η περιοχή του Σουλίου συγκαταλέγεται, ως γνωστόν, στους σημαντικότερους τόπους ιστορικής μνήμης της Ελλάδος. Μνήμης η οποία δεν περιορίζεται μόνο στη νεότερη ιστορία ούτε μόνο στον Ελληνικό χώρο, ξεκινά από την αρχαιότητα για να ταυτιστεί στη συνέχεια συμβολικά με το ελεύθερο πνεύμα και την απαίτηση ανεξαρτησίας των λαών. Ο τόπος καθόρισε την ελληνική ιστορία αλλά και τη νεότερη Δυτική σκέψη, αφού συσχετίστηκε με το συνολικότερο πολιτικό υπόβαθρο της νεότερης Ευρώπης και του Δυτικού κόσμου.

Εικόνα 1. Άποψη του οικισμού της Κιάφας, το διάσελο, οι 2 αιωνόβιοι Πλάτανοι και το Κάστρο.

Το Σούλι βρίσκεται στα όρια των νομών Θεσπρωτίας, Πρέβεζας και Ιωαννίνων. Διοικητικά ανήκει στο Νομό Θεσπρωτίας. Το ευρύτερο τοπίο αποτελείται από έντονο ανάγλυφο, οι οικισμοί αναπτύσσονται στο διάσελο μεταξύ των οροσειρών της Παραμυθιάς και των βουνών του Σουλίου, σε ένα στενό οροπέδιο όπου σχηματίζονται ηπιότερες κλίσεις. Η φυσική οχύρωση φαίνεται να είναι το μεγαλύτερο πλεονέκτημα για την κατοίκηση αυτού του δυσπρόσιτου τόπου, ενώ το φαράγγι του Αχέροντα σχηματίζει ένα είδος φυσικής οχυρωματικής τάφρου από τα νότια.

Γύρω στα τέλη του 17ου αιώνα οι Σουλιώτες, που μέχρι τότε κατοικούσαν διασκορπισμένοι βόρεια από το Σούλι, για καλύτερη ασφάλεια, περιορίστηκαν νοτιότερα στο σημείο που αποτέλεσε σταδιακά από τότε το βασικό οικιστικό πυρήνα τους. Διαδοχικά αναπτύσσονται οι 4 οικισμοί (το Καθαυτό Σούλι, η Σαμονίβα, η Κιάφα και ο Αβαρικός), αυτό που λέμε Τετραχώρι, σε έκταση οκτώ περίπου τετραγωνικών χιλιομέτρων από Βορρά προς Νότο.

Το Σούλι κατοικήθηκε από τις Σουλιώτικες φάρες έως την εποχή της οριστικής τους εκδίωξης από τους Οθωμανούς (1822), οπότε και εγκαταλείφθηκαν και καταστράφηκαν όλα τα κτίσματα των οικισμών. Η βάση της οικονομίας των κοινοτήτων του Σουλίου υπήρξε η πρωτογενής παραγωγή και κυρίως η κτηνοτροφία, ωστόσο, η πιο καθιερωμένη εμπλοκή τους ήταν στα όπλα και τον πόλεμο. Το φυσικό τοπίο αδρό, άγονο, ξηρό, λιτό, «δωρικό» και ιδιαίτερα επιβλητικό υποβάλλει άμεσα στον γνώση της ιστορίας την ισχυρή εντύπωση της άμεσης αλληλεξάρτησης του ιστορικού γίνεσθαι και του φυσικού περιβάλλοντος.

Η περιοχή αποτελεί «ιστορικό τόπο» και «πολιτισμικό τοπίο» καθώς διαθέτει οικισμούς που διατηρούν ευδιάκριτα ιστορικά ίχνη και ιστορικές οχυρώσεις³. Η σημερινή κατάσταση των οικισμών, αποκαλύπτει ένα εκτεταμένο ερειπίωνα, με ελάχιστες νεότερες κατασκευές – κατοικίες και σταβλικές εγκαταστάσεις, μαντριά και στάνες, που αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία της σημερινής εικόνας των οικισμών. Οι κάτοικοι είναι ελάχιστοι (46 μόνιμοι

³ Σημειώνεται ότι το 2008 οριοθετήθηκε ο αρχαιολογικός χώρος Σουλίου (ΦΕΚ 362 ΑΑΠ/14.08.2008).

κάτοικοι στο Σούλι, 14 στη Σαμονίβα, 3 στον Αβαρίκο), μια ηλικιακά γερασμένη κοινότητα, ενώ η τοπική οικονομία βασίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στην κτηνοτροφία. Τα ζώα κινούνται ελεύθερα στο χώρο.

Στον αντίποδα της απαστράπτουσας ιστορικής αίγλης του τόπου βρίσκονται οι σημερινές κοινωνικές συνθήκες καθώς η περιοχή βρίσκεται φθίνει πληθυσμιακά και αναπτυξιακά και παρουσιάζει μια εικόνα υποδεέστερη της δυναμικής που διαθέτει. Υπάρχουν εντούτοις, οι δυνατότητες να αντιστραφεί αυτή η τάση, αρκεί να υπάρξει σωστός αναπτυξιακός προσανατολισμός βασισμένος στην ανάδειξη της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του Σουλίου ως σημαντικότερο παράδειγμα τόπου ιστορικής μνήμης. Σε αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση φιλοδοξεί να συμβάλει η έρευνα για τον τόπο του Σουλίου, που θα παρουσιαστεί στη συνέχεια.

4. Η έρευνα

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος με θέμα «Διερεύνηση του ευρύτερου Ιστορικού χώρου Σουλίου: Ανάδειξη, προστασία και ανάπτυξη του πολιτισμικού και πολιτιστικού του τοπίου». Αντικείμενο, η αναγνώριση του σημαντικού αυτού τόπου ιστορικής μνήμης και η διατύπωση προτάσεων για την προστασία, την προβολή και ανάδειξη της ιστορικής, αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής κληρονομιάς και ταυτότητας της περιοχής, καθώς και η ενεργοποίηση της μακροπρόθεσμα, με αφετηρία και αφορμή τους εορτασμούς για τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση. Για το έργο εργάστηκε μια διευρυμένη ομάδα, με πάνω από σαράντα (40) εξειδικευμένα μέλη διαφόρων επιστημονικών ειδικοτήτων⁴.

Με εργαλεία την πρωτογενή και δευτερογενή έρευνα, τη χρήση συμβατικών και σύγχρονων ψηφιακών μέσων, αλλά κυρίως την εμπειρία του τόπου μέσα από την επιτόπια έρευνα και καταγραφή, επιχειρήθηκε η αναγνώριση της ιδιαίτερης ταυτότητας, αλλά και της σημερινής του κατάστασης. Η σχέση της μνήμης με τον τόπο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αναζητείται σε όλα τα επίπεδα και της φάσεις της έρευνας: Από την αναγνώριση του τόπου μέχρι της προτάσεις ανάδειξης.

Σε πρώτο στάδιο η έρευνα αφορούσε τον εντοπισμό, τη συλλογή και μελέτη βιβλιογραφικών πηγών και όλων των απαραίτητων δεδομένων, στοιχείων και μελετών που σχετίζονται με την υπό μελέτη περιοχή, καθώς και με το αντικείμενο, το περιεχόμενο και τους στόχους της έρευνας. Για την καταγραφή και ταξινόμηση του υλικού, αλλά και τη συνθετική του «ανάγνωση» δημιουργήθηκε μια βάση δεδομένων, ένα ψηφιακό αρχείο του ερευνητικού έργου. Για πρώτη φορά ότι υλικό υπάρχει για το Σούλι, καταγράφηκε και ταξινομήθηκε ώστε να αναγνωρίζεται άμεσα και εύκολα, να είναι «ανοιχτό» για την εξέλιξη του αλλά και τη «σύνθεση» των επιμέρους στοιχείων του, γεγονός που συμβάλλει όχι μόνο στην καταγραφή και τεκμηρίωση αλλά στην απόδοση του υλικού προς την κοινωνία και τους μελλοντικούς ερευνητές.

4.1 Αναγνώριση περιοχής μελέτης

Η Αναγνώριση της περιοχής μελέτης, που αποτελεί το απαραίτητο υπόβαθρο για τον σχεδιασμό προστασίας και ανάδειξης ενός τόπου, αφορά τη χαρτογράφηση των χαρακτηριστικών συγκρότησης του χώρου και των κρίσιμων συντελεστών ανάδειξης του. Η «Χαρτογράφηση» περιελάμβανε αναγνώριση και συστηματική καταγραφή των στοιχείων που συγκροτούν το χώρο, από την κλίμακα του συνόλου έως το μεμονωμένο κτίσμα. Βασίστηκε κυρίως στην επιτόπια έρευνα αλλά και τη συλλογή στοιχείων από τις υφιστάμενες σχετικές

⁴ Η ερευνητική ομάδα συγκροτείται από μέλη ΔΕΠ του ΕΜΠ, του Πανεπιστημίου Ιωάννινων (Τμήμα Αρχιτεκτόνων) καθώς και του Μετσόβιου Κέντρου Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.), μέλη του προσωπικού των σχολών, υποψήφιους διδάκτορες και μεταπτυχιακούς φοιτητές καθώς και εξωτερικούς συνεργάτες με σχετική εξειδίκευση και αντικείμενα. Στην ερευνητική ομάδα συμμετείχαν επίσης εκπρόσωποι του ΥΠΠΟΑ και της Περιφέρειας Ηπείρου.

πηγές πληροφοριών, επίσης σε προσωπικές επαφές και συνεντεύξεις με αρμόδιες αρχές και εμπλεκόμενους φορείς καθώς και με την τοπική κοινωνία, συλλόγους και σωματεία αλλά και με απογόνους ετών Σουλιωτών.

Η έρευνα ανέδειξε ένα πλήθος από στοιχεία, ιστορικά, φυσικά, κοινωνικά, χωρικά, στοιχεία όχι μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά, όχι μόνο υλικά αλλά και άυλα. Εντοπίστηκαν τα κύρια χαρακτηριστικά των οικισμών αλλά και τα προβλήματα ενώ αναδύθηκαν οι κυρίαρχοι προβληματισμοί και τα κρίσιμα ερωτήματα για το μέλλον του τόπου. Της χαρτογράφησης προηγήθηκε η Τοπογραφική αποτύπωση του Τετραχωρίου και η δημιουργία των κατάλληλων γεωμετρικών υποβάθρων, με την εφαρμογή σύγχρονων τοπογραφικών και γεωδαιτικών μεθόδων.

Η συστηματική καταγραφή, ανάλυση και ερμηνεία των χαρακτηριστικών συγκρότησης του τόπου, συμπεριέλαβε στοιχεία που αφορούν: 1. Την ευρύτερη περιοχή και την περιοχή μελέτης, 2. Την ιστορική σημασία του τόπου, 3. Την Οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα του Δήμου Σουλίου, 4. Το Φυσικό περιβάλλον, 4. Την Ταυτότητα και Φυσιογνωμία του τόπου, 5. Το Δομημένο περιβάλλον, 6. Το Θεσμικό καθεστώς ιδιοκτησίας και προστασίας.

Ειδικότερα, από την ανάγνωση και «ερμηνεία» του χώρου, **σε σχέση με τα χωρικά του χαρακτηριστικά**, προκύπτουν συμπεράσματα σχετικά με:

Τον τρόπο ανάπτυξης των οικισμών και τη σχέση με το φυσικό περιβάλλον, καθώς εντοπίζονται συστηματικά πυκνοδομημένες συνοικίες (Κιάφα, Σούλι) πλησίον των ρεμάτων που διαμορφώνουν το ανάγλυφο του τόπου. Βάση του ανάγλυφου, σε σημεία ώστε να συλλέγεται αρκετή ποσότητα νερού κατασκευάστηκαν και τα Πηγάδια μοναδικό πολιτιστικό αποτύπωμα των Σουλιωτών, αλλά και ένα πρωτότυπο σύστημα ύδρευσης και διαχείρισης των υπόγειων και επιφανειακών υδάτων. Ακόμα και στον τρόπο που τα κτίσματα αναπτύσσονται σε δύσβατες και απόκρημνες θέσεις, με κριτήριο την ασφάλεια αλλά και τη δυνατότητα εκτενούς οπτικής επαφής, αναδεικνύεται ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζει το γεωγραφικό ανάγλυφο στον τρόπο ανάπτυξης των οικισμών.

Τη διάρθρωση και συγκρότηση των ιστορικών οικισμών, καθώς παρατηρούμε ότι ο διαχωρισμός των οικισμών σε υποπεριοχές από τα ρέματα σχετίζεται, με την κατά γένη (φάρες) διαμόρφωση της Σουλιώτικης κοινωνίας. Αντανακλά την κοινωνική δομή και οργάνωση των Σουλιωτών, που βασίστηκε σε ένα σύστημα πατριαρχίας, που πήγαζε κυρίως από την ανάγκη να οργανωθούν πολεμικά και να επιβιώσουν κοινωνικά. Στα τέλη του 18ου αι. η κάθε φάρα κατοικεί σε συγκεκριμένο χωριό και τόπο, ενώ η κάθε περιοχή έχει κέντρο που ταυτίζεται ενδεχομένως με την κατοικία του γενάρχη. Η εικόνα αυτή αντανακλάται στην χωροταξική διαμόρφωση του Τετραχωρίου, που παρουσίαζε την εικόνα πολυκεντρικών οικισμών, αλλά και στην αρχιτεκτονική των σπιτιών.

Τη λειτουργία του δημόσιου Χώρου. Το εκτεταμένο δίκτυο ιστορικών μονοπατιών, σήμερα δυσδιάκριτο και δύσβατο, αποκαλύφθηκε μέσω ιστορικής τεκμηρίωσης και έρευνας αλλά και με τη βοήθεια της αποτύπωσης με εναέριες και επίγειες μεθόδους. Επίσης μέσα από τις αφηγήσεις και την γνώση των ντόπιων και την επιτόπια παρατήρηση, αλλά και τις συνθετικές σκέψεις για το χώρο και τις δυνατές συσχετίσεις των επιμέρους σημείων. Παλιά μονοπάτια εντοπίστηκαν από υφιστάμενες κατασκευές, ενώ σε ορισμένα σημεία αναγνωρίστηκαν αυθεντικά λιθόστρωτα μονοπάτια. Η ερμηνευτική «ανάγνωση» του τόπου, αποκάλυψε ένα «εσωτερικό σύστημα» ενός δικτύου μονοπατιών που συνδέει τα σημαντικότερα ιστορικά κτίρια, δημόσιους χώρους και τα πιο χαρακτηριστικά φυσικά τοπία κάθε οικισμού. Επίσης, ένα «εξωτερικό σύστημα» διασύνδεσης με άλλες περιοχές και σημεία ενδιαφέροντος, ιστορικές διαδρομές προς την ενδοχώρα και τον ποταμό Αχέροντα, τις παλιές εισόδους στο Σούλι κ.λπ. Σε ολόκληρο το Τετραχώρι, δεν συναντώνται οργανωμένοι δημόσιοι χώροι. Η κοινωνική δομή του Σουλίου, φαίνεται πως δεν επέτρεψε την ανάπτυξη χώρων δημόσιας χρήσης. Εξαιρέση σ' αυτόν τον κανόνα αποτελούν οι περιοχές των πηγαδιών, στις οποίες κατέφευγαν οι κάτοικοι για την ύδρευσή τους.

– Το ιστορικό δομημένο περιβάλλον (μέσα στα όρια του κηρυγμένου Αρχαιολογικού Χώρου), που περιλαμβάνει Κατοικίες, Κτίρια Επωνύμων Σουλιωτών, Κτήρια με (ιστορικά) δημόσια χρήση, θρησκευτικά μνημεία και νεκροταφεία, Οχυρωματικά έργα μείζονος και ελάσσονος σημασίας (π.Χ. κάστρο Κιάφας, Κάστρο Κουγκίου, Ταμπούρια, Κούλιες), και σημαντικά Υδραυλικά έργα (πηγάδια). Επίσης νεότερα κτίρια που περιλαμβάνουν τόσο νεωτερικά οικοδομήματα της πρώην κοινότητας Σαμονίβας κατασκευασμένα από την δεκαετία του 30, όσο και σε εκείνα που έχουν κατ' οικονομία νομιμοποιηθεί ή όχι, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία για την διαχείριση του χώρου (αρχαιολογική και πολεοδομική). Στους οικισμούς υπάρχουν επίσης αγροτικές εγκαταστάσεις, μαντριά και στάνες που αποτελούν ένα ιδιαίτερο πρόβλημα για την σύγχρονη εικόνα του οικισμού. Η έρευνα κατέγραψε πλέον των 300 κτισμάτων κάθε κατηγορίας και δομικής κατάστασης, άξια προς διαχείριση, ενώ για την καταγραφή και ανάλυση τους σχεδιάστηκαν ειδικές καρτέλες, οι οποίες περιέχουν τυπολογικά, μορφολογικά, κατασκευαστικά στοιχεία, και ταυτόχρονα ενσωματώνουν τα ιστορικά στοιχεία της βιβλιογραφίας. Με τη μέθοδο αυτή υλοποιήθηκε μια συγκριτική μελέτη των κτισμάτων του Τετραχωρίου, στόχος της οποίας είναι η προσφορά μιας νέας ανάγνωσης του δομημένου περιβάλλοντος και η δημιουργία στέρεου υπόβαθρου (ιδεολογικού και επιστημονικού) για τις μελλοντικές έρευνες.

Σε κάθε περίπτωση φαίνεται να ενδιαφέρει λίγο τους Σουλιώτες το δομημένο περιβάλλον, **τα ιστορικά γεγονότα** επιβεβαιώνουν την συνεχή καταστροφή τμημάτων των οικισμών, την διαρκή επανάχρησή τους και το ξαναχτίσιμο των οικιών, που δημιουργεί επισφάλεια ως προς την ακριβή χρονολόγηση τους. Κατά την διάρκεια των διαρκών πολεμικών συρράξεων (1789-1803) που ανέδειξαν το ισχυρό πολεμικό πνεύμα των Σουλιωτών, οι οικισμοί καταλαμβάνονται από τον εχθρό, γίνονται πεδία μαχών και καταστρέφονται για να μην χρησιμοποιηθούν από τον εχθρό. Ταυτόχρονα ο πληθυσμός, μετακινείται συνεχώς μεταξύ των οικισμών και των οχυρών κορυφών, στην προσπάθεια του να αμυνθεί. Φαίνεται λοιπόν πως οι Σουλιώτες δεν είχαν «επενδύσει» σε αυτές τις κατασκευές και δε δίσταζαν να τις εγκαταλείψουν. Το 1822 που εγκαταλείπονται πλέον οριστικά οι οικισμοί, αποτελεί χρονολογία ορόσημο, καθώς ακολουθεί μια μακρά περίοδος ερήμωσης και εγκατάλειψης, για την οποία έχουμε ελάχιστες πληροφορίες, μέχρι την εγκατάσταση νέων κατοίκων μετά το 1960, εκτός από τη Σαμονίβα που άρχισε να κατοικείται μετά το 1825.

Η «χαρτογράφηση» συμπεριέλαβε, όπως ήταν φυσικό, και την **αναγνώριση της Ιστορικής Ταυτότητας και Φυσιογνωμίας του Τόπου**. Η μοναδική ταυτότητα του τόπου αφορά τους ιστορικούς συσχετισμούς σε μεγάλο βάθος χρόνου. Συγκροτείται, όπως η έρευνα ανέδειξε, από υλικά όσο και άυλα στοιχεία που σχετίζονται με την κοινωνική δομή, το εθιμικό δίκαιο, την οικονομία του τόπου, τη σχέση με τη θρησκεία, τα ήθη και έθιμα. Με κύρια ασχολία τις διαμάχες και τον πόλεμο, δεν είναι τυχαίο που οι Σουλιώτες καταγράφηκαν στην ιστορία ως σκληροτράχηλοι και σκληραγωγημένοι, λιτοδίαιτοι και εσωστρεφείς, με ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία και ακόμα πιο ιδιαίτερη εμφάνιση. Στο εθιμικό δίκαιο των Σουλιωτών καταλαμβάνουν υψηλή θέση έννοιες όπως η παλληκαριά και η τιμή. Αν και σκληροτράχηλος λαός, επιδείκνυαν μια ιδιαίτερη αγάπη για το χορό και το τραγούδι.

Η πιο σημαντική όμως άυλη επιρροή, στην περίπτωση του Σουλίου, είναι ο τρόπος που σε αυτό το μοναδικό φυσικό τοπίο, έρχεται να επικαθήσει ο Λόγος και ο Μύθος, η άυλη αλλά ισχυρότατη ανάμνηση της θυσίας των κατοίκων του στην ιστορική αφετηρία του 19ου αιώνα και, στη συνέχεια, η ενεργή συμμετοχή τους στην Ελληνική Επανάσταση. Η Ελληνική επανάσταση που δεν αφορούσε μόνο τους Έλληνες, συγκέντρωσε το ενδιαφέρον μεγάλου τμήματος της Ευρώπης και πολλών αγωνιστών, διανοουμένων και καλλιτεχνών, ενώ έγινε σημείο αναφοράς καθώς η Ελλάδα συνδεόταν με το αρχαίο ελληνικό πρότυπο πολιτισμού και δημοκρατίας. Οι αγώνες για ανεξάρτητη παρουσία των Σουλιωτών απέκτησαν τεράστια σημασία για τη Δυτική σκέψη, ταυτίστηκαν με τους αγώνες για πολιτική ελευθερία των λαών και συσχετίστηκαν στο πλαίσιο του Φιλελληνισμού με την αρχαία Ελληνική αναφορά. Μέσα στο πλαίσιο αυτό το Σούλι δε θεωρείται μια τυχαία περιοχή στον κόσμο αλλά ένα πρότυπο αγάπης για ανεξαρτησία και ελευθερία.

Σε σχέση με την **Οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα της περιοχής**, διαπιστώθηκαν μια σειρά από προβλήματα και ελλείψεις σε βασικές κοινωνικές υπηρεσίες υγείας, πρόνοιας αλλά και εξυπηρέτησης καθημερινών αναγκών, στις υποδομές και στην παροχή υπηρεσιών τηλεπικοινωνίας, σε χώρους φιλοξενίας και εστίασης.

Παράλληλα, το **Θεσμικό καθεστώς ιδιοκτησίας και προστασίας**, παρουσιάζει μια σειρά από προβλήματα που συνδέονται με το Αρχαιολογικό και Ιστορικό Υπόβαθρο Προστασίας, αλλά και το πολύπλοκο ιδιοκτησιακό καθεστώς των ακινήτων της περιοχής. Προβλήματα τεράστια για τη λειτουργικότητα του χώρου, τη σημερινή αλλά και τη μελλοντική του διαχείριση.

Επιπλέον, τα **κυριότερα προβλήματα** που παρουσιάζει ο χώρος σχετίζονται με την κατάσταση διατήρησης του ιστορικού αποθέματος (κακή κατάσταση της πλειοψηφίας των κτιρίων, των ιστορικών διαδρομών, των δρόμων, των τεχνητών διαμορφώσεων, των προσβάσεων). Υπάρχει μεγάλη δυσκολία προσπέλασης στο χώρο, λόγω της βλάστησης, της ανεξέλεγκτης βόσκησης και χρήσης, αλλά κυρίως λόγω της κατά τόπους εκτεταμένης κατάρρευσης του οικοδομικού αποθέματος και της διάβρωσης του εδάφους. Και φυσικά στη έλλειψη σήμανσης, που συμβάλει στην έλλειψη προσανατολισμού στο χώρο, πληροφόρησης και ενημέρωσης.

4.2 Σχεδιασμός Προστασίας και Ανάδειξης

Οι προτάσεις οι οποίες διαμορφώνονται ως επιστέγασμα της έρευνας, βασίζονται στο πλέγμα φυσικών και ιστορικών - πολιτισμικών στοιχείων που συγκροτεί τον τόπο του Σουλίου. Πρόκειται για προτάσεις σε άμεση συσχέτιση με θέματα προστασίας του φυσικού τοπίου, θέματα διατήρησης και ανάδειξης των ιστορικών στοιχείων του χώρου και της ιστορικής μνήμης, αλλά και με τις προθέσεις ενίσχυσης της επισκεψιμότητας και της δημιουργίας πολιτιστικών δράσεων και πολιτιστικών διαδρομών.

Μέσα από την έρευνα τεκμηριώνεται η αρχική διαπίστωση της ερευνητικής ομάδας για την ανάγκη προσεκτικής σύζευξης μεταξύ της βελτίωσης των συνθηκών ζωής των κατοίκων και της διατήρησης του 'χωρικού προνομίου', ως τόπος ισχυρής ιστορικής μνήμης.

Ο σχεδιασμός προστασίας και ανάδειξης περιλαμβάνει προτάσεις οργάνωσης και ανάδειξης του δημόσιου χώρου, χωρικά έργα άμεσης προτεραιότητας, σε επίπεδο γενικών προθέσεων (master plan), με έμφαση στα σημεία ιστορικού, πολιτιστικού αλλά και τοπιακού ενδιαφέροντος. Περιλαμβάνει επίσης προτάσεις για την προστασία και προβολή των ιστορικών τεκμηρίων, για τη δημιουργία πολιτιστικών διαδρομών που θα συνδέουν διάσπαρτους επιμέρους πόλους ενδιαφέροντος σε ένα ενιαίο δίκτυο, αλλά και για βασικές υποδομές υποστήριξης του παραπάνω δικτύου και βελτίωσης της προσβασιμότητας και επισκεψιμότητας της περιοχής. Δίδονται επίσης γενικές και ειδικές κατευθύνσεις για τη διαχείριση του οικοδομικού αποθέματος, με βάση την αξιολόγηση που έχει προηγηθεί στα προηγούμενα στάδια του ερευνητικού προγράμματος.

Εστιάζοντας στη συνέχεια στις προτάσεις οργάνωσης και ανάδειξης του Δημόσιου Χώρου, διακρίνουμε το διαρκή συσχετισμό της χωρικής έκφρασης με την συλλογική μνήμη. Οι προτάσεις περιλαμβάνουν την σύνθεση των ιστορικών διαδρομών όπως τεκμηριώθηκαν από την έρευνα. Το «εσωτερικό» δίκτυο κινήσεων που αποκαλύφθηκε, είναι το πρώτο που θα πρέπει να αποκατασταθεί για την ανάδειξη του χώρου, αφού θα αποτελέσει την ραχοκοκαλιά μετακίνησης, όχι μόνο για τον επισκέπτη, αλλά και για όλες τις μελλοντικές επεμβάσεις στον χώρο και την εξέλιξη της αρχαιολογικής έρευνας.

Στον οικισμό του **Σουλίου**, για παράδειγμα, το «εσωτερικό «σύστημα» διασύνδεσης των «μνημείων» παράγει ένα δίκτυο κίνησης στο χώρο, οργανωμένο σε μικρές κλειστές διαδρομές (θηλιές) που κλιμακώνονται από το «κέντρο» (που αναβιώνει σήμερα στο σημείο των πηγαδιών και του βουλευτηρίου) προς την περιφέρεια του οικισμού. Έτσι ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα επιλογής μικρών διαδρομών που συμπεριλαμβάνουν κοντινά μνημεία,

όπως τον ναό του Αγ. Γεωργίου, το Σχολείο και την Οικία Μπούση, ή ακόμα πιο μακρινές διαδρομές όπως βόρεια την οικία Τζαβέλλα, το νεκροταφείο των Σουλιωτών στην Παναγία και το Χασομέρι.

As δούμε, ενδεικτικά, κάποιες παρεμβάσεις. Το «Κέντρο Σουλίου» αποτελεί τον πυρήνα - πυκνωτή μέσω του οποίου θα κινηθεί κανείς στον ευρύτερο ιστορικό χώρο. Η ανάδειξη του κεντρικού αυτού χώρου θεωρείται ως η πλέον σημαντική και προτάσσεται σε σχέση με την προτεραιότητα υλοποίησης των παρεμβάσεων, καθώς συμπυκνώνει το νόημα και το πνεύμα του ιστορικού χώρου του Σουλίου. Ανατολικά της περιοχής των πηγαδιών, δημιουργείται το Πάρκο της Ανεξαρτησίας, σε άμεση σχέση και συσχέτιση με το φερόμενο ως βουλευτήριο, που αποτελεί σύμβολο της Σουλιωτικής συνομοσπονδίας. Το σημείο αυτό οργανώνεται ως κεντρικό σημείο απόδοσης «φόρου τιμής» προς τους ήρωες Σουλιώτες, με τη χωροθέτηση προτομών, αφιερωμάτων κλπ. αλλά και τη φιλοξενία εκδηλώσεων και δράσεων μνήμης.

Εικόνες 2,3 «Κέντρο Σουλίου», τα πηγάδια, η λίμνη και το Πάρκο Ανεξαρτησίας.

Η περιοχή των πηγαδιών, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι ο «πρωταγωνιστής» και το κεντρικό σημείο αναφοράς του χώρου. Η προχωρημένη φθορά και ο κίνδυνος εξαφάνισης των μοναδικών αυτών μνημείων τα καθιστά πρώτης προτεραιότητας για την μελλοντική επέμβαση. Προτείνεται παράλληλα να «αποκαλυφθεί» και να αποκατασταθεί η λεγόμενη «λίμνη», ώστε να ερμηνευθεί και να αναδειχθεί ολόκληρο το σύστημα λειτουργίας των πηγαδιών. Στην συνέχεια, η βασική διαδρομή φτάνει στην οικία Μπούση, πρόσφατα αποκατεστημένη από το ΥΠΠΟΑ για να λειτουργήσει ως μουσειακός χώρος (πιθανά μουσείο ιστορίας/λαογραφίας). Από την Οικία Μπούση η κεντρική διαδρομή οδηγεί τους επισκέπτες στην Οικία Μπότσαρη, και από εκεί στην οικία Δαγκλή, σημαντικό τοπόσημα με ιστορική και αρχιτεκτονική αξία, για τα οποία προτείνεται σε επόμενο στάδιο η αποκατάσταση και λειτουργία ως χώροι πολιτιστικής χρήσης.

Μέσα από τα παλιά μονοπάτια που αποκάλυψε η έρευνα, κανείς μπορεί να κινηθεί προς τις «Νότιες Κούλιες», που αποτελούν τόσο σημαντικούς αρχιτεκτονικούς τύπους, όσο και ιστορικά τεκμήρια αμυντικών και επιθετικών σχηματισμών. Το σημείο αυτό, ένα από τα πιο εντυπωσιακά από άποψη θέας, προτείνεται να αξιοποιηθεί ως παρατηρητήριο, με τις απαραίτητες υποδομές εξοπλισμού καθώς «εποπτεύει» τη συνολική ιστορία του Σουλίου, από το Κούγκι μέχρι το Κάστρο της Κιάφας.

Εικόνα 4,5 Νότιες Κούλιες, το παρατηρητήριο.

Σε μια πορεία κατάβασης προς τα δυτικά και τα νοτιοδυτικά και αφού διασχίσει κανείς την περιοχή πυκνής κατοίκησης, οδηγείται σε μια περιοχή με επιβλητικούς βραχώδεις σχηματισμούς, που πιθανόν αποτέλεσαν πεδίο μαχών των αμυνόμενων Σουλιωτών. Από εκεί

ξεκινά και το αυθεντικό μονοπάτι που ανηφορίζει προς το Κούγκι, ένα από τα σημαντικότερα τοπόσημα του Σουλίου, από γεωγραφικής, αλλά κυρίως ιστορικής άποψης, αφού εκεί γράφτηκε ο επίλογος της ηρωικής αντίστασης των Σουλιωτών, πριν την οριστική εγκατάλειψη του Σουλίου. Βασική πρόταση της ερευνητικής ομάδας είναι η ανάδειξη και αποκατάσταση αυτής της διαδρομής, που σήμερα είναι δυσδιάκριτη και δε χρησιμοποιείται.

Άλλη ενδιαφέρουσα διαδρομή που αναδεικνύεται είναι αυτή στις απόκρημνες πλαγιές του λόφου των Δράκων που αναβιώνει σημαντικά μονοπάτια που συνδέονται και με ιστορικές διαδρομές, προς τον Τσαγκαριώτικο ποταμό, τους Μύλους Σουλίου κλπ.

Ένα σημαντικό πλέγμα διαδρομών που αναπτύσσεται προς Βορρά, αφορά αυθεντικά ιστορικά μονοπάτια που συνδέουν την οικία Μπούση, με το Τζαμί του Αγ. Δονάτου και την Οικία Τζαβέλλα. Εκτός από την δεδομένη ιστορική αλλά και αρχιτεκτονική αξία, η οικία Τζαβέλλα λόγω της ολοκληρωμένης αποκατάστασής γίνεται αντιληπτή από μακριά και αποτελεί σημαντικό πόλο πολλών διαδρομών. Στη συνέχεια, κανείς μπορεί να κινηθεί ακόμη βορειότερα διασχίζοντας το κεντρικό ρέμα προς την Περιοχή της Παναγίας των Κουτσοδικαϊκών και των Μαλαμαϊκών. Η εκκλησία της Παναγίας βρίσκεται στο εσωτερικό ενός περιβόλου που αποτελούσε το νεκροταφείο των Σουλιωτών και σύμφωνα με την Λ. Πολίτη (1992) αποτελούσε κάποιο κεντρικό πυρήνα του οικισμού. Από εκεί διακλαδίζονται μονοπάτια προς το Χασομέρι ανατολικά προς τα Κουτσοδικαϊκα στον Βορρά προς τις Φυλακές και τα Μαλαμαϊκα στα δυτικά και προς την Οικία Τζαβέλλα προς τα νότια.

Αντίστοιχα προτείνεται η ανάδειξη και των άλλων οικισμών του Σουλίου, όπως για παράδειγμα η **Κιάφα**. Από το κεντρικό σημείο των πηγαδιών και των δύο αιωνόβιων δένδρων ξεκινούν διαδρομές που συνδέουν με τοπόσημα και σημεία ενδιαφέροντος, ενώ προσφέρουν εξαιρετικές οπτικές φυγές προς το υπόλοιπο Τετραχώρι. Το σημαντικότερο γεγονός στο τοπίο είναι η άνοδος προς το Κάστρο της Κιάφας, που δεσπόζει στην περιοχή μεταφορικά και κυριολεκτικά. Στην πορεία προς το κάστρο, η ιστορική οικία Ζέρβα προτείνεται να αποκατασταθεί κατά προτεραιότητα ώστε να στεγάσει το μουσείο της ιστορίας των οχυρώσεων της περιοχής, ως αναφορά στην ιδιαιτερότητα του χώρου σαν τόπος οχύρωσης των Σουλιωτών κάθε φορά που δέχονταν επίθεση, κατά την διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων. Η επίσκεψη στο μουσείο (πιθανά ψηφιακό) και η άνοδος στο Κάστρο της Κιάφας, θα προσφέρουν μια ολοκληρωμένη εμπειρία ιστορικής περιήγησης και επαναφοράς της μνήμης στο χώρο.

Εικόνα 6, 7 Οικισμός Κιάφας, κεντρικό σημείο.

Η **Σαμονίβα** προτείνεται να αναδειχθεί μέσω της σύνδεσης της με την Σκάλα της Τζαβέλλαινας, την Γλυκή και τον Αχέροντα και να αποτελέσει είσοδο του Τετραχωρίου για τους πεζούς επισκέπτες και τους πεζοπόρους. Προτείνεται επίσης επανάχρηση του Παλιού Σχολείου, ως κέντρο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, εστιάζοντας τα ενδιαφέροντά του στις πεζοπορικές - ιστορικές διαδρομές, το ιστορικό τοπίο και στην επιβλητική φυσική ποιότητα της περιοχής του Σουλίου και του Αχέροντα. Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει κεντρικό σημείο αναφοράς, στάσης για ανεφοδιασμό των ορειβατών και των ομάδων ορεινής πεζοπορίας. Ο τελευταίος προς Νότο οικισμός, ο **Αβαρικός**, προτείνεται να αναδειχθεί ως πέρασμα, καθώς βρίσκεται στο «σταυροδρόμι» μονοπατιών, προς Τρίκαστρο στα δυτικά,

την περιοχή Μπενούκα στα νότια, ενώ ορειβατικά μονοπάτια το συνδέουν με νοτιότερες διαδρομές προς τα Σεριζιανά. Στο εσωτερικό του προτείνεται μια διαδρομή που ξεκινά από τον Αγ. Δημήτριο και καταλήγει ανατολικά στο ύψωμα πάνω από τον δρόμο σε ένα σημείο πανοράματος και οπτικής σύνδεσης με το υπόλοιπο Τετραχώρι.

Οι **γενικότερες παρεμβάσεις στο χώρο του Τετραχωρίου** υποστηρίζονται με τα κατάλληλα στοιχεία σήμανσης, πληροφόρησης και εξοπλισμού, ενώ οι διαδρομές σηματοδοτούνται με φυσικό και ήπιο τρόπο μέσω της υλικότητας τους. Επιπλέον, οι διαδρομές που προτείνονται θα πρέπει να συνδυαστούν, σε επόμενο στάδιο, με **διαδρομές 'ψηφιακής ξενάγησης'**, με στόχο τη διατύπωση κοινών, αμοιβαίων και ισχυρών, 'σεναρίων' αφήγησης. Δίδονται έτσι κατευθύνσεις για το **σχεδιασμό της ψηφιακής οργάνωσης της πληροφορίας**, τη ψηφιακή, δηλαδή, ανάδειξη του χώρου σε συνδυασμό με την πραγματική - «χωρική» επίσκεψη (στον ίδιο ή άλλο χρόνο). Θα αναπτυχθεί έτσι μια δυνατότητα οργάνωσης ενός εκτεταμένου, τοπικά αναπτυσσόμενου 'ψηφιακού μουσείου' που ενώ θα μπορεί να λειτουργεί σε τμήματα εσωτερικού χώρου θα προσφέρεται επίσης, κύρια, για υπαίθρια ανάπτυξη. Τόσο η γενικότερη ψηφιακή ξενάγηση, όσο και η ειδικότερη δυνατότητα οργάνωσης του 'ψηφιακού μουσείου', μπορούν να εκτείνονται στο υπαίθριο πολιτισμικό τοπίο του Τετραχωρίου, αλλά και να εισδύουν στο εσωτερικό κτιριακών χώρων πολιτισμού.

Η ουσιαστικότερη, βέβαια, κατεύθυνση ανάδειξης και προώθησης της περιοχής του Σουλίου, αφορά στη **μοναδική ιστορική της ταυτότητα**. Η ανάγκη προστασίας και ανάδειξης του ιστορικού χαρακτήρα, καθώς και η δημιουργία προϋποθέσεων επισκεψιμότητας της περιοχής, αποτέλεσε κυρίαρχο ζητούμενο στα πλαίσια του ερευνητικού, το ουσιαστικό όμως ενδιαφέρον θα πρέπει να στραφεί σε επόμενο στάδιο, στην ενεργοποίηση της περιοχής μακροπρόθεσμα και στην εξασφάλιση του μέλλοντος της, μέσω ενός ενιαίου στρατηγικού σχεδιασμού και προγραμματισμού για τη βιώσιμη ανάπτυξή του.

5. Συμπεράσματα

Το Σούλι είναι ένας τόπος ισχυρής ιστορικής, πολιτισμικής και πολιτικής ταυτότητας, αποτυπωμένης στην εθνική συλλογική συνείδηση. Ιστορικός τόπος παγκόσμιας εμβέλειας, ταυτόχρονα τόπος «ζωντανός» που διατηρεί ακόμη κάποιους μικρούς οικιστικούς πυρήνες, που θα πρέπει να συνεχίσει να ζει με σύγχρονους όρους, διαφυλάττοντας όμως την ιδιαίτερη ταυτότητα του.

Η μελέτη των υλικών καταλοίπων του τόπου, όπως ανέδειξε η έρευνα, δεν αρκεί για την αναγνώριση αυτού του σύμπλοκου φαινομένου ιστορικών εικόνων και αφηγήσεων. Η συλλογική μνήμη αποτελεί το βασικότερο παράγοντα στοιχειοθέτησης της φυσιογνωμίας του τόπου, καθώς καταγράφεται, διαχέεται και αναδύεται μέσα από το φυσικό και δομημένο περιβάλλον.

Η ανάδειξη του πολιτισμικού τοπίου του Σουλίου δεν πρέπει να θεωρείται πως απευθύνεται στο Ελληνικό κοινό μόνο, ούτε πως περιορίζεται στα στενότερα γεωγραφικά όρια της περιοχής. Σε άμεσο επίπεδο γεωγραφικών γειτνιάσεων, η ιστορία του Σουλίου, εντάσσεται στο γενικότερο ιστορικό πεδίο της Ηλείου, οι ορεινές περιοχές της οποίας έχουν υπάρξει σε βάθος χιλιετιών, κεντρικότατος γεωπολιτικά χώρος αλλά και χώρος πολιτισμικής ανάπτυξης. Η ερευνητική προσέγγιση του Σουλίου, πέρα από το πρότυπο 'σχήμα' που μπορεί να προσφέρει για άλλες, ανάλογες περιοχές, διαθέτει επιπλέον μια πολιτική ιστορική μοναδικότητα. Μια ισχυρότατη πολιτισμική ταυτότητα που θα πρέπει να αναδειχθεί με όρους και προϋποθέσεις διατήρησης του κοινωνικοοικονομικού, φυσικού και πολιτιστικού υποβάθρου της περιοχής. Αλλά και όρους ενίσχυσης του 'χωρικού προνομίου' του τόπου, ως τόπος ιστορικής μνήμης, που θα πρέπει να αποκαλυφθεί εκ νέου και να αποδοθεί στα «κοινά», ενισχύοντας τη σύγχρονη ιστορία.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Αραβαντινός, Π., (1856), *Χρονογραφία της Ηπείρου* (φωτοτυπική ανατύπωση Ήλ. Ρίζου, 1969), τ. Α', Β', εν Αθήναις,
- Γούσης Γ., (1887), *Ιστορικά Σουλίου*, Παρνασσός, τ. ΙΑ', 27-51.
- Derouesne, (1990), *Semiologie des troubles de la memoire*, όπως αναφέρεται στο βιβλίο «*Διαδρομές και τόποι της μνήμης*», Μπενβενίστε, Παραδέλλης, εκδ. Αλεξάνδρεια
- Εξερτζόγλου Χαρ. (2020), Η δημόσια ιστορία, εκδ. 21ος αι.
- Ερευνητικό πρόγραμμα με θέμα «*Διερεύνηση του ευρύτερου ιστορικού χώρου Σουλίου: Ανάδειξη, προστασία και ανάπτυξη του πολιτισμικού και πολιτιστικού του τοπίου*», (2020-2021), (ΥΠΠΟΑ, Περιφέρεια Ηπείρου, ΕΜΠ), Επιστημονικά υπεύθυνη αν. καθ. ΕΜΠ Ε. Κωνσταντινίδου.
- Λιάκος Α. (2011), Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης, εκδ. Πόλις.
- Λαμπριδής Γ. 1890: Ηπειρωτικά Μελετήματα (εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών. Ιωάννινα. 1971:: Κουρεντιακά και Τσαρκοβιστιακά. εν Αθήναις, 1888. Μαλακασιακά, τευχ. 4, εν Αθήναις, 1888. Τα Σουλιωτικά, εν Αθήναις.,
- Περραιβός, Χρ., 1803: Ιστορία σύντομος του Σουλίου και Πάργας, εν Παρισίοις.
- Περραιβός Χρ., 1815: Ιστορία του Σουλίου. τ. Α', Β'. εν Βενετία.
- Holland, H., 1815: Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812-1813, Λονδίνο.
- Leake, W. M., 1814: Researches in Greece, Λονδίνο.
- Leake, W. M., 1835: Travels in Northern Greece, T. A' -A', Λονδίνο.
- Rouqueville, F. C. H. L., 1820: Voyage dans la Grece, T. A', Παρίσι
- Rouqueville, F. C. H. L., 1826-1827: Voyage de la Grece, T. A' -ΣΤ', Παρίσι
- Αντωνιάδη – Μπιμπίκου, Ε., 1979: Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα, ένας προσωρινός απολογισμός, στο: Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος – 19ος αι.) Αθήνα 193-259.
- Αρς, Γ. Α., 1963: Η Αλβανία και η Ήπειρος κατά τα τέλη του 18ου - αρχάς 19ου αιώνας (μετάφραση εκ του Ρωσικού). Μόσχα., (Βιβλιοθήκη Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών).
- Ασδραχάς, Σπ., 1964: Σουλιώτικα σημειώματα. Επιθεώρηση Τέχνης τ. ΙΘ', Αθήνα, 174-185.
- Ηπειρος, Θεσσαλία, Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών Ε. Μ. Πολυτεχνείου. Αθήνα, 1971.
- Ιωάννου, Αι. – Αρβανίτης, Α., 2015: Εξέλιξη του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στη Θεσπρωτία. Η περίπτωση του Δήμου Σουλίου, Πρακτικά ημερίδας: Η συμβολή του ΕΜΠ, στην ολοκληρωμένη Ανάπτυξη του Δήμου Σουλίου, Παραμυθιά 4-6-2015. ΕΜΠ/ΜΕΚΔΕ., 216-235.
- Halbwachs M., (1992), On collective memory, μτφ. Coser L., The University of Chicago press, Chicago.
- Halbwachs M. (1980), The collective memory, εκδ. Harper colophon books.
- Μαντόγλου Α., (2010), Κοινωνική μνήμη- Κοινωνική λήθη: έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης, εκδ. Πεδίο, Αθήνα.
- Μαντόγλου Α., (2005), Μνήμες, Ατομικές-Συλλογικές-Ιστορικές, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Καλογιάννη, Ει., 2019: Ο Αρχαιολογικός χώρος του Σουλίου: Μνημεία και Οικίες, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία, Ηγουμενίτσα 8-11 Δεκ. 2016, Ιωάννινα, 681-686.
- Μιχελής Π., (1972), Η ελληνική λαϊκή αρχιτεκτονική, Επιστημονική Έλετηρίς, Ε.Μ. Πολυτεχνείου. Αθήνα.
- Μυλωνάς Άλ., (1956), *Η συντήρησις καί ανάπτυξις των ιστορικών τόπων του Σουλίου*, Ηπειρωτική Εστία, τ.Ε', 265-268.
- Οικονόμου Μ., (1952), *Σούλι καί Σουλιώτες*, Ηπειρωτική Εστία, τ. Α' 143-146.
- Πολίτη Α., (1992), *Το Σούλι της Ηπείρου. Οι οικισμοί και η ιστορία τους*, Αθήνα
- Σανδρής, Β., (2001), *Σούλι, Οδοιπορικό στον τόπο και στην ιστορία*, Αθήνα.
- Σαρηγιάννης Γ., (1981), *Η δημιουργία, ή εξέλιξη και ή συγκρότηση της Σουλιώτικης Όμοσπονδίας* (16ος-18ος αι.), εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα.
- Σμύρης, Γ., (2004), *Το οχρωματικό δίκτυο στο πασαλίκι των Ιωαννίνων. Ιστορική-πολιτική-οικονομική και χωροταξική θεώρηση*. Ιωάννινα
- Σούλης Χρ.. «Σούλι», Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια ΜΕΕ, τ. 22.
- Χαρίσης Β., 1982: Προβληματισμοί επέμβασης σε ιστορικό χώρο (μια διαμόρφωση στο μεσοχώρι του Σουλίου), Ηπειρωτικό Ημερολόγιο τ. Δ, 285-31., Ιωάννινα
- Ψιμούλη Δ. Β., 1998: Σούλι και Σουλιώτες, Αθήνα.
- Ψιμούλη Β., 2019, Σούλι και Σουλιώτες. Ο τόπος και οι άνθρωποι, Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-1871, τ. 1 μέρος Β'. Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Οικονομική και κοινωνική οργάνωση, Αθήνα, 227-256.